

PLYNULOST KALKULU A ÚSKALÍ INTERPRETACE

Jaroslav Peregrin

Význam a struktura

OIKOYMENH, Praha 1999,
292 stran

Hlavní těžiště nové knihy Jaroslava Peregrina tkví nepochybně ve druhé a třetí části textu, kde autor podává specificky zaměřený výklad některých předních myslitelů analytické tradice a v návaznosti na ně rozvíjí vlastní pojetí jazykového významu jakožto inferenční role.

V následující recenzi se těmito pasážemi budeme zabývat jen okrajově – a v tomto smyslu lze říci, že pomíjíme podstatné. Odtud ovšem nplyne, že se zaměřujeme na něco nepodstatného: teze, které u Peregrina chceme kritizovat, se možná co do důležitosti ocitají až na druhém místě, nicméně autor se k nim soustavně vrací a nepochybně je do své knihy zařazoval s vědomím, že je bude muset obhajovat.

Následující text se člení do tří částí. V první se zastavíme u Peregrinova „ideologického“ stanoviska, tj. u jeho polemiky s francouzskými strukturalisty a u obrazu moderní filosofie, který načrtává. Ve druhé se zaměříme na jeho interpretaci Saussura. Závěrem se zmíníme o několika pojmech, jichž Peregrin užívá ve vlastním systematickém výkladu.

a) Válka o švýcarské dědictví
Označením „strukturalismus“ se obvykle shrnuje určitá vývojová tendence v humanitních vědách; spojovacím rysem je přitom návaznost na ty či ony zásady Saussurovy obecné lingvistiky. Pokud zde má vůbec smysl hovořit o „pravém odkazu“, který bychom mohli nějak jasně vymezit, nacházet by se nejspíš v oblasti rozboru komunikativního hlasového proudu (resp. jeho rysů nezávislých na konkrétní promluvě), jemuž se Saussure věnoval především.

Peregrin je jiného názoru: pravým „saussurismem“ je podle něj právě analýza inferenčních rolí, a jen ta si tedy zaslouží strukturalistickou nálepku. Zároveň se snaží předvést, proč na ni nemají právo ti, díky nimž nejvíce vstoupila do obecného povědomí. V podkapitole 0.3 se tak terčem jeho kritiky stává krátká programová stať Gillesa Deleuze. Na str. 20–21 Peregrin rozebírá její třetí kapitolu a poměrně přesvědčivě dokládá, že Deleuze tu nesprávně zachází s matematickým termínem „relace“ – přesvědčivost se ovšem vytrácí v okamžiku, kdy si uvědomíme, že Deleuze psal francouzsky, a v tomto jazyce výraz *relation* znamená zcela běžné *vztah*. Ať už matematika terminologicky rozlišuje mezi výrazy $3+2$ a $x^2 + y^2 - R^2 = 0$ jakkoli, stěží lze popřít, že tu jakési prvky vstupují do jakýchsi vztahů a že tyto vztahy lze pojímat jako typově různé již v důsledku typové různosti vztažených prvků.¹

Nekorektnost Peregrinova přístupu k francouzským autorům (k nimž s oblibou poukazuje *en bloc*) se znovu projevuje na str. 194, kde cituje Bar-

thesův bonmot: „Jazyk je prostě fašistický“, a dodává: „to znamená, že boj s logikou jazyka je něco jako protifašistický odboj“. Nemáme zde prostor vysvětlit, co přesně Barthes myslí, jisté však je, že mu nešlo o logiku ve smyslu vyvozování (sám ostatně v dané pasáži výrazu „logika“ vůbec neužívá) a že přirovnání k protifašistickému odboji silně kulhá, protože vůči jazyku podle Barthes „není žádné vně“. Peregrin pokračuje: „Takový ‚permanentní odboj‘ proti jazyku nemůže být o mnoho smysluplnější než ‚permanentní odboj‘ šachisty proti pravidlům šachu.“ Zní to sugestivně: šachista, který táhne věží úhlopříčně, a mluvčí, který stále opakuje „Slunce je žhavé a Slunce není žhavé“, by se jistě daleko nedostali. Ovšem od těchto „provozních“ pravidel je třeba odlišit ta, která se týkají „smyslu“ hry. Co například šachista, který má neustále možnost dát mat, ale nevyužívá ji a protahuje hru donekonečna? Nebo takový, který dá protivníkovi najevo svou naprostou strategickou převahu, a pak se nechá porazit?²

Citovaná pasáž Peregrin uzavírá slovy: „Jak naznačuje už Wittgenstein v *Traktátu*: protože logika zpro-

středkovává jakoukoli smysluplnost, nemůžeme vlastně myslet (ovšem chápeme-li *myslet* jako *myslet smysluplně*) ne-logicky.“ Ovšem Wittgenstein v *Traktátu* také – jasně řečeno – naznačuje, že jeho pojem logiky nutno odlišovat od pravidel vyvozování ve smyslu udávání důvodů;³ pokud se zde chtěl Peregrin někým zaštitit, posloužil by mu spíš Aristotelés. A podobné dezinterpretace se Peregrin dopouští i ve vztahu k Wittgensteinovým *Zkoumáním*. V tomto díle Wittgenstein problematizuje klasické chápání logiky jako nauky o vyvozování pomocí pojmu pravidla, které ovšem *neoznačuje* formuli umožňující nekonečný rekurs: „Ať ho ohledně pokračování řady poučíš jakkoli – jak může *vědět*, jak má samostatně pokračovat?“ – No a jak to vím *já*? – Pokud to znamená: ‚Mám důvody?‘, pak odpověď zní: důvody mi brzy dojdou. A pak budu jednat bez důvodů.“ (§ 211) Peregrin naopak v témže kontextu (pozn. 128) hovoří o „neomezené opakovatelné proceduře, kterou se můžeme dobírat dalších a dalších prvků“, a tento názor zopakuje na str. 254, kde Wittgensteina sice neuvádí jménem, ale částečně přejímá jeho argumentaci.

¹ Pro matematika tedy „pointa rovnice“ zcela jistě spočívá „v tom, že je v nich totéž sčítání, odečítání, násobení atd. jako v jakýchkoli jiných číselných výrazech“ (str. 21), nicméně Deleuze nesleduje cíle matematika a má právo zaujmout odlišnou funkční perspektivu. Tvrzení, že obohacením matematické znakové soustavy o proměnné muselo dojít k posunu i u znaků, které jsou s proměnnými syntagmatically spojeny, je zcela saussurovské.

² K tomuto směru úvahy srv. např. V. Descombes, *Stejně a jiné*, Praha 1995, str. 134–137.

³ Logika je – podobně jako etika či estetika – transcendentální (6.13), intuitivní (srv. 6.127), sestavování důkazů je pro ni *nepodstatné* (6.126). Z kontextu tvrzení 6.1224 – „Teď je také jasné, proč se logika nazývala naukou o formách a o odvozování“ – je patrné, že sám Wittgenstein takto logiku *nepojímá*.

Raný Wittgenstein se svým logickým atomismem je přímo zmíněn jako průkopník strukturalismu (str. 71). Wittgenstein v *Traktátu* nepochybně termínu „struktura“ užívá, totiž ve smyslu „spojení elementů obrazu“ (2.15), de facto tedy ve smyslu dosti blízkém užití Saussurovu (u něhož je struktura také vždy syntagmickým faktem), ne však Peregrinovu: „vertikální“ vztahy mají v *Traktátu* naprostou převahu nad „horizontálními“, dokonce natolik, že se Wittgenstein snaží horizontální souvislosti úplně eliminovat: „Věcné stavy jsou navzájem nezávislé.“ (2.61)

Cílem je tu přetáhnout „klasika“ na „svou“ stranu. Peregrin podává stručný obrázek vývoje moderní filozofie již na str. 13 a později se k němu opakovaně vrací. Aby se ovšem dělení na analytiku a kontinentály podle vzorce přesnost/vágnost, věda/poezie dalo udržet, musí se pomlčet o důležitosti stylu u Wittgensteina a neupoutávat příliš pozornost na Husserla, který pro založení *přijatelné* „ne-psychologické teorie abstraktních entit“ (str. 63) jistě učinil více než Frege. Předěl mezi analytickou a kontinentální filozofií nepředstavuje žádné čištění zrna od plev; je způsoben především obecným vývojem moderní doby směrem k monopolizaci jakékoli, i kulturní produkce a škoda, již utrpěly obě strany, je poměrně zjevná.

b) Co Saussure neřekl

Na str. 19 Peregrin Deleuzovi vyčítá, že vykládá „pojem struktury prostřednictvím pojmů *význam* a *smysl*“, a řečnický se ptá: „Jak se může hlásit k Saussurovi, který se pokoušel o pra-

vý opak: totiž vysvětlit pojem významu či smyslu pomocí pojmu struktury?“ Bez ohledu na to, zda podobné shrnutí skutečně odpovídá Deleuzovu textu, bychom tedy očekávali, že sám Peregrin bude při interpretaci Saussura zvláště obezřetný. Toto očekávání se nesplní. Peregrinova interpretace stojí na tvrzení, že významy je podle Saussura „řeba nahlížet jako ‚hodnoty‘ vzešlé z opozic jazykové soustavy“ (str. 54), tj. z jazykové struktury. Ztotožňovat význam s hodnotou je ovšem problematické – což Peregrin sice zmiňuje (pozn. 74), avšak způsobem, který nepokládáme za dostatečný, totiž poukazem k „intuitivnímu pojmu významu“. Právě tento „intuitivní“ pojem přece obvykle vede k jazykové nomenklatuře, již chce Peregrin vyvracet. Především by ale pro nás měl být určující spíš pojem významu u Saussura než u jakýchkoli imaginárních „běžných“ mluvčích.

Značně pochybné je také užívání termínu „struktura“ – a jeho časté zmiňování v kapitole nazvané „Co říká Saussure“ je třeba prohlásit za klamavé. Totéž platí o tvrzeních: „Výrazy jazyka jsou samozřejmě nahlédnutelné také prostě jako řetězce písmen a mezer, [...] podstatnou strukturou je [ale] ta, [...] které se obvykle říká *gramatická*“ (str. 54–55), přičemž gramatika se tu chápe v tradičním, ne-saussurovském smyslu; Saussure by odmítl jak zaměření na psaný jazyk, tak přejímání historicky zavedených kategorií (subjekt – predikát) anebo převod určitého slovesného tvaru na jakýsi universální, neutrální infinitiv. Teze „Relativně definitivními celky pak jsou věty“ (str. 55)

se zase přiči Saussurovu zaměření na jazyk v kontrastu k *mluvě* (*parole*).⁴

Říci, že hodnoty „parazitují na slovech jako na svých materiálních „nosičích““ (str. 57), znamená vkládat Saussurovi do úst názor, který nezástává; Peregrin jej navíc později (str. 63) představí jako vlastní revizi (jejíž kritiku podáme níže). Na str. 59 Peregrin cituje výrok „v jazyce existují pouze difference *bez pozitivních termínů*“, který ovšem Saussure v textu *Kursu* o pár řádků níže pozměňuje jako příliš jednostranný (*Kurs*, str. 148). A konečně je tu delší argumentace ze str. 57–58, postavená na Saussurově zmínce o jazyce jakožto „nepřehledné mase“. Saussure zde (i jinde) využívá obrazu jakéhosi „panenského stavu“ před příchodem jazyka, kdy jsou řeč (tj. hlasová matérie) i myšlení neartikulované. Jasně však jde o metaforu; jakmile se ustaví jazyk (který tu ovšem pro lingvistu *vždy již jest*), „nepřehlednost“ mizí.⁵ Pokládám za zcela nepřipustné označit tuto konstituci za abstrakci a ztožnit ji se snahou o „teoretické uchození jazyka“, jak to činí Peregrin: abstrakci je spíš ona „masa“ a schopnost implicitního odlišení jazykových jednotek Saussure u mluvčích vždy již předpokládá jako společenský fakt.

Uplatnění teorie množin Peregrina nutí chápat saussurovské opozice jako pouhý *doplněk* množiny (str. 88). Podle Saussura ovšem *ten* vztah, kte-

rý napomáhá ustavovat hodnotu (ať už ho nazveme opozicí, nebo diferencí), *není* vztahem pouhé nezařazenosti do téže skupiny: rozdíly mezi jednotkami je třeba chápat dynamicky. Jde jakoby o vzájemně vytlačování na určitém významovém poli: „Synonyma jako francouzské *redouter* ‚obávat se‘, *craindre* ‚bát se‘, *avoir peur* ‚mít strach‘ nabývají svou hodnotu až ve vzájemném protikladu; kdyby *redouter* neexistovalo, přešel by veškerý jeho obsah na jeho konkurenty.“

Zmínili jsme již, že Peregrin doporučuje v Saussurově učení provést jistou revizi. Kritizuje „bezvýhradně symetrické chápání vztahu mezi označujícími a označovanými“ a navrhuje klást „označující ‚před‘ označované“. Argument zní následovně: „Slovo totiž můžeme vyřknout či zapsat a odhlédnout od jeho významu (jakkoli by *jakožto slovo* vlastně neexistovalo, kdyby význam nemělo), zatímco význam jako hodnotu můžeme stěžejně prezentovat jinak než prostřednictvím slova.“ (str. 63) Ona drobná výhrada v závorce je ovšem naprosto klíčová! Jak opakovaně upozorňuje Saussure, skutečnost, že k jazykové artikulaci užíváme právě mluvidel, je pro obecného lingvistu téměř irrelevantní (svou roli hraje pouze linearita hlasu); sama existence hlasové matérie je pouhým hlukem, který s jazykem nemá nic společného. Peregrinovo tvrzení se

⁴ Viz F. de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky* (= *Kurs*), Praha 1997, zvl. str. 132–133 spolu s rozsáhlou poznámkou překladatele.

⁵ Využitelnost této metafory a zároveň její absurditu, chápe-li se příliš doslova, ukazuje např. É. Benveniste ve druhém odstavci svého článku „Kategorie myšlení a kategorie jazyka“, česky v: *Logos apofanikos*, P. Rezek (vyd.), Praha 2000, str. 30.

vposled hroubí na tezi, že *bezprostředně* jsou nám dány pouze věci kolem nás – na což můžeme ihned opáčit, že *bezprostředně* jsou nám dány pouze obsahy vědomí, a správné řešení samozřejmě zní, že v obou případech jde o jiný pojem bezprostřednosti. Póly znaku se konstituují pouze ve znaku, tento princip úpravu nepřipouští.

Peregrin se v tomto bodě dopouští omylu již v podkapitole 1.5, věnované kritice nomenklaturní sémantiky. Zde tvrdí, že ve znacích typu dvouocasý lev (symbol Čech), červené světlo (zákaz jízdy) či horečka (symptom infekce)⁶ dochází „k propojení dvou na sobě jinak nezávislých věcí“ (str. 41), v důsledku čehož má u tohoto pohledu platit, že „jde-li nám o podstatu věci, musíme na výrazy zapomenout a proniknout přímo do světa významů“ (str. 43). Pravda je jen taková, že vztah lev-Čechy i lev-„lev“ (kde „lev“ označuje význam slova lev, ať je jím cokoli) lze nomenklaturně (dez)interpretovat. Ve skutečnosti jde o případ v klíčových rysech analogický k tomu, co Saussure nazývá „posun vztahu mezi označovaným a označujícím“ (a mohli bychom tak mluvit o jakémsi „prvotním posunu“).⁷ Čechy i zákaz jízdy jsou „ideální“ významové entity, vázané na svůj protipól:⁸ Čechy jsou území

obyvané těmi, kdo ctí dvouocasého lva a další spřízněné symboly; zastavení na zákaz oproti zastavení dobrovolnému se ustavuje právě svou vazbou na příslušný pokyn. Také „označující“ se konstituují pouze svým užíváním ve znaku, takže např. dvouocasý lev ležící na zádech anebo červené světlo namířené k zemi by příslušnou funkci neplnily; důvodem je, že identita lva či světla se vstupem do určité znakové soustavy (heraldika, dopravní značení) rekonstruuje (tj. získává *nová* kritéria identity) právě ve vztahu k příslušným vnitřním opozicím soustavy.

c) Abstrakce, kongruence, modely

Půdou, již Saussure podle Peregrina nejspíše hledal, je, jak jsme již zmínili, „nějaká systematická ne-psychologická teorie abstraktních entit“ (str. 63). Tu údajně načrtl Frege a v úplné podobě ji předložila moderní matematika, především teorie množin. Jak by ovšem matematika mohla kdy vyřešit (nebo třeba jen zformulovat) otázku ontologického postavení abstrakt, mi není jasné – a Peregrin k tomu říká jen tolik, že matematické množiny jsou „pro člověka mimořádně stravitelné“ (str. 40), načež dodává: „Vystačíme s předměty fyzického světa, s jejich množinami, s množina-

⁶ Příklad s horečkou tu pomíneme pro přílišnou absenci arbitrárnosti – i když vztah značení není ani zde tak jednoduchý, jak by se mohlo zdát. Museli bychom totiž odlišit infekci jako prostý vstup mikroorganismu do lidského těla od choroby jakožto soustavy určitých příčin a symptomů.

⁷ *Kurs*, str. 104 n.

⁸ Vůbec nechápu, co se míní „způsobem, jakým může být vypořazováno spojení Čech s jejich znakem“ (str. 44), resp. jak se liší od vypořazování jakéhokoli jiného významu. Státní znak naopak *zdůrazňuje*, že pozorovat tu musíme především určitou *praxi*!

mi těchto množin atd.“ Jak by mohly předměty fyzického světa proniknout do matematiky? Jistě, matematiku lze na reálný svět určitým způsobem *aplikovat* – ale to, jak Peregrin ví, představuje samostatný a ne-matematický problém.

Pojímat význam jako množiny, skupiny či třídy časoprostorových entit není nic originálního, extenzionálních sémantik se od středověku utvořila celá řada. Otázka zní, jak se při komunikaci k těmto množinám vztahujeme. Peregrin pouze opakuje staré vyprávění o „zachycování společného“ či „shledávání jednoho v mnohém“, a to s povýtce psychologickým důrazem (viz str. 73–74 a 77), přičemž bez váhání přechází od objektu „fyzikálního“ k objektu „abstraktnímu“ (u proklamativně analytického filosofa bychom očekávali, že bude více vážit slova).⁹ Zcela se vyztrácí Saussurova myšlenka konstituce identity skrze rozdíly¹⁰ a jí odpovídající Husserlova metodika fenomenologické variace. Především však zůstává naprosto nevyjasněno, jak by tyto produkty abstrakce měly vstupovat do komunikace.

U pojmu abstrakce se ještě zastavme v souvislosti s Fregem. Peregrin naznačuje, že Frege učinil první krok

k chápání pojmu jako množiny. Opouští je mu poznámka pod čarou ze spisu *Základy aritmetiky*, kde Frege ve vztahu ke své definici počtu říká: „Domnívám se, že místo ‚rozsah pojmu‘ by se dalo jednoduše říci ‚pojem‘.“ Poznámka vzbudila pozornost již ve své době, kritizuje ji Kerry i Husserl (který, světe div se, k podobnému přístupu v roce 1891 ve *Filosofii aritmetiky* podotýká: „Pojem počtu [je pak] souborem nekonečně mnoha ‚ekvivalentních‘ množin.“). Na Kerryho kritiku ovšem Frege roku 1892 v článku „Pojem a předmět“ odpovídá: „Vyjádřil jsem pouze své mínění, že ve výrazu ‚počet, který náleží pojmu F, je rozsah pojmu rovnocenný pojmu F‘ bychom slova ‚rozsah pojmu‘ mohli nahradit [slovem] ‚pojem‘. Nepřehlédněme, že toto slovo je pak spojeno s určitým členem. Ostatně šlo o pouhou poznámku na okraj, ze které jsem nic nevyvozoval.“ Zmíněné spojení slova „pojem“ s určitým členem u singuláru, k němuž v příslušné větě dochází, je ovšem pro Frega příznakem *vlastních jmen*, tedy označení předmětů (ne pojmů), a celé citované vysvětlení je zařazeno v kontextu Fregova výkladu paradoxu „Pojem *kůň* není pojem“, který z jeho nauky vyplývá. Stejně tak

⁹ Jiná situace ovšem nastává, předvedeme-li proces konstituce na půdě vědomí u jednotlivého i obecného: pojem „objekt“ pak můžeme využívat pro každý korelát konstitutivního procesu ve vědomí.

¹⁰ Zvláště zjevné je to na příkladu imaginárního domorodého jazyka ze str. 96–97, kde se předpokládá schopnost jakéhosi „postřehování identity“: „Některá sdělení domorodých mluvčích nám budou okamžitě znít natolik podobně, že je budeme považovat za *ekvivalentní*.“ Samotná podobnost hlasové matérie nemá jazykový význam. Onen imaginární etnolog, odhodlán komunikovat, prostě jen vtaňuje slyšené zvuky do systému jazykových diferencí, jimiž je již předem vybaven z dřívější komunikace.

by u Frege nebyl pojmem ani „směr A“: nepřipouští plurál a jde o vlastní jméno, tedy označení předmětu – takže k němu podle Frege v žádném případě nedospíváme *abstrakcí* (nýbrž *postřehujeme ho* na základě abstraktních pojmů „rovnoběžný s *p*“ a „rovnoběžný s *q*“).¹¹

Opusťme Frege a pokročíme dál. Zásadní problém spatřujeme také v aplikaci matematického pojmu kongruence (str. 75 nn.). V matematice je totiž již předem dáno určité prizma, jímž je určeno, co má do kongruence vstupovat. V běžném životě naopak často platí, že části celků se konstituují právě až na základě určité díleč kongruence (anebo jiné korespondence) a její *stupeň* pak teprve vede k určení, zda si příslušné dva celky odpovídají, nebo ne. I tam, kde jsou již části jakoby předem dány (např. na základě určitých výrazných prostorových hranic, odlišných možností pohybu, odlišností materiálu apod.), lze nastolit různé kongruence podle toho, k jaké vlastnosti se přihlíží – zatímco matematické prvky kromě toho, že jsou zahrnuty do množin, žádné vlastnosti nemají.

Závěrem poznámku k samotnému pojmu prizmatu či modelu. Peregrin zdůrazňuje (především v osmé kapitole, „Přirozené“ a „formální“) nutnost rozlišovat mezi modelem a modelovaným a všudypřítomnost „empi-

rického rezidua“: žádný matematický model mostu ani řeky nám nezaručí, že most nespadne a řeka se nevylije z břehů, zároveň však nelze popírat význam matematického modelování pro inženýrství. Problém tkví v tom, že jazyk nespadá ani do oblasti přírodních skutečností, ani do sféry techniky; spíše než k modelování motorů má Peregrinova snaha blíž k vytváření modelů v ekonomii, psychologii či historii. Nehodláme se tu pouštět do rozboru metodiky společenských věd. Naším cílem je pouze upozornit na nevhodnost všech přirovnání, která z jazyka dělají „motor“ – což samozřejmě nevyklučuje, že z jazyka nelze určitý motor *sestrojit*.

Závěrem osobní poznámku: Chtěl bych bez jakékoli ironie ocenit fakt, že s Peregrinovou knihou lze polemiku tohoto typu vůbec vést. Přikláním se k jakési „rekursivní“ definici filosofie: filosofická aktivita ve významném smyslu spočívá v kritické četbě těch textů, jež se pokládají za filosofické. Nepovažuji proto za náhodu, že nejvýznamnější podněty k překonání anglosasko-kontinentální řevnivosti přicházejí právě ze sféry interpretace myšlenkového odkazu tradice, který se vždy tak či onak vymyká rivalitám doby.

Martin Pokorný

¹¹ Pokud má mít Fregova analogie počtu se směrem jakoukoli hodnotu, musí sdílet klíčové rysy, tj. tam, kde počty a směry vystupují jako pojmy, musí jít o pojmy *druhého řádu*: „Jupiter má čtyři měsíce“ není výpovědí o měsících Jupitera, nýbrž o *pojmu* „měsíc Jupitera“ („měsíce Jupitera náleží počet čtyři“), a „přímka *p* má směr A“ *není* výpovědí o dané přímce *p*, nýbrž o pojmu „přímka označená *p*“. (Ve shodě s Fregem hovoříme o směru přímek, nikoli polopřímek; v daném kontextu tento rozdíl není podstatný.)